

SYMBOLIKA NEBE V LIDOVÉ KULTUŘE UKRAJINCŮ

Národní kultura Ukrajinců se vyznačuje symbolismem a metaforičností, které byly formovány na základě dávných světonázorových tradic. Symboly, zakódované v uměleckých dílech a folklorních textech, odrážejí mýtické a poetické představy našich předků o kosmu jako o posloupném světovém systému – světovém řádu. Významný vědec Mykola Kostomarov považoval symbol za obrazový projev morálních pravidel, za projev, skrze nějž jsou předměty fyzické povahy obdařeny duchovními kvalitami, a současně dodával, že fyzická povaha nabývá prostřednictvím tvůrčí ideje a božské lásky „*vskutku mistrné formy*“.

Když akademik Vernadský mluvil o problémech vědeckého pohledu na svět, tak uvedl, že díla lidového umění, v nichž jsou navzájem propojeny aspekty umělecké, historické a sociální, jsou odrazem života dané doby a daného národa a že díky nim je možné studovat a pochopit i duši národa. Byl vyznavačem hlubokého symbolismu umělecké tvořivosti, která „*nám odhaluje Kosmos prostupující vědomím každého živého tvora...*“.

V chápání světa, které bylo Ukrajincům vlastní, byly předměty lidové tvořivosti odrazem vesmírných reálií a jevů. Například kraslice – kosmická RAJ-CE – byla zosobněným symbolem genu života, nebeské bání, z níž vznikly hvězdy a planety; kulatá nádoba představovala Slunce a sférická kosmická tělesa, lůno Všemohíra; ručně tkané látky zobrazovaly kryptografická sdělení o kosmogonických znalostech struktury Všemohíra; symbol stromu života byl ztotožňován s osou světa, hierarchickou strukturou bytí apod. V těchto předmětech jsou častokrát promítnuty lidové představy a znalosti o časoprostorovém modelu vesmíru, hlavní zásady světonázorů a jejich umístění v kosmu, neboli v uspořádaném (nikoliv chaotickém) okolním světě, estetické preference a duchovní směřování daného etnika.

Trojediný svět, světový strom, mýtičtí ptáci jakožto tvůrci světa, to jsou hlavní obrazy ukrajinského lidového myšlení. Jednota tří stavů bytí, horního (nebe), prostředního (země) a dolního (chaos, hlubina, podzemní svět), byla realizována, v souladu s ranými tradicemi ukrajinského symbolismu, prostřednictvím archetypu světového stromu – stromu života (koruna-kmen-kořeny) – jehož strážcem je ve většině případů pták (symbol duše světa). Strom života je kanonicky zobrazován jako vyrůstající z nádoby, vázy nebo číše, v prapůvodní ukrajinské mytologii ze džbánu, čímž se zároveň poukazuje na to, že kořeny stromu prorůstají do pevného podloží – analogicky řečeno do schránky Všemohíra. Známý folklorista Xenofont Sosenko uváděl, že myšlenka světového stromu „*je národem považována za prvního světotvorného činitele*“.

Zářným příkladem jsou ukrajinské koledy, které jsou ozvěnami staré indoevropské tradice a z nichž vyvstává snad nejstarší obraz světového stromu (javor, dub, sosna). Strom stojí uprostřed modrého moře, opírá se o hlubokou vodu jako o praživel a „*tři holubice se na něm radí, jak utkat svět*“. Přímo před našimi zraky se prostřednictvím metafor a alegorií otevírá mystérium stvoření světa: ptáci se potápějí až na dno, vynášejí jemný písek, z něhož se rodí „černá země“, dále zlatý kámen, s jehož pomocí je prostor oséván „jasným nebem“, „zářivým Sluncem“, „zářící Jitřenkou“ a „drobounkými hvězdami“. Občas se lze setkat také s variantou zrození „modrého nebe“ z „modrého kamene“. Ivan Nečuj-Levický říká, že modrá a zlatá barva v mytologii symbolizují světlo. Ve svém díle „Světonázor ukrajinského národa“ zase interpretuje modré moře jako symbol „*nebeského modrého prostoru, kde plavou oblaka*“.

Podle dávných náboženství bylo Nebe srdcem vesmíru, symbolem řádu a harmonie, zdrojem života. Sémantika slova *nebe* znamená u mnohých národů harmonii, střed, řád, pupek, život (zejména v latině, angličtině, lotyštině, chetitštině, irštině a velštině). Často jsou konotace slova *nebe* souzvučná s pojmem Bůh, ale také s plazy, hady, ještěrkami, žábami, jako symboly Všehomíra a různých božstev. Význam nebe je také souvztažný s pojmy propast, podzemí či sestupné směřování světa. V mýtech různých národů je nebe tvořeno kamením, kovem ale i tekutinou. Jeho srovnání se světovými vodami je např. založeno na představě, že v něm plavou nebeská tělesa. Naši dávní předkové si představovali, že nebe je oceánem nebo řekou, po které se plaví jasné Slunce. Občas s nebem ztotožňovali krávu, kterou považovali za nebeského tvora a nazývali ho „nebeskou krávou“.

V mýtických a poetických dobách nebe lidem zjevně připomínalo polokouli, kopuli, poklop, nádobu, která je chrání. Dojem ochrany umocňovala také představa nebeských sil plnicích božskou vůlí. Na kraslicích, košilích, ručnicích a kobercích jsou např. dosud zachována a často používána zobrazení Bohyně Matky, rodičky s pozvednutýma (požehnání nebi) nebo spuštěnýma rukama (požehnání zemi). Jde o takzvanou „strážkyni“ (beregyni), kterou křesťanská tradice přetvořila do obrazu Nejsvětější Bohorodičky, přičemž vzor strážkyně pochází z bytostí Oranty a Pokrovy.

Vědomí člověka, který intuitivně cítil a/nebo věděl, že existuje prapůvodní neviditelný Pramen života, tajemná Příčina či velký Režisér bytí (jehož zosobněním je pozemské Nebe), se stále častěji obracelo k vyšším sférám, pečlivě přitom sbírajíce střípky nebeských zjevení a znalostí o světovém řádu a nebeských obyvatelích. Velmi důležitou roli zde hráli poslové bohů – ptáci, jejichž křídla, jak míní francouzský teoretik umění a muzejník Luc Benoist, znázorňovala vyšší stav bytí, projev duchovní síly. Proto byli ptáci oblíbeným námětem ukrajinského lidového výtvarného umění. Je příznačné a zajímavé, že ozdobná péra, jakožto dozvuk dávných mytologických představ, používali nejen náčelníci amerických indiánů, kteří si jimi zdobili své účesy, ale také ukrajinské dívky ve svatebních věnečcích.

Bylo všeobecně uznáváno, že Nebe má několik pater (až 8 sfér), občas bylo také rozdělováno na „vzdušné“ (prostor pro ptáky a atmosférické jevy) a „vyšší“ (sídlo a stolec Boha, božský svět). Etnograf, folklorista a znalec regionů Pavlo Čubynskij zaznamenal lidové představy, podle nichž *„je modrých oblak sedm, osmé je spravedlivé nebe, kde sedí Bůh na zlatém trůnu, a kolem létají andělé. Spravedlivé nebe není modré, ale červené. Toto nebe se čas od času otevírá, avšak pouze před nějakou pohromou: před válkou, morem nebo hladomorem“*. Občas se na tomto otevřeném nebi zjevuje postava člověka s mečem věštící válku nebo s nádobou na znamení bohaté úrody. Jindy, když se nebe takto otevře, jsou vidět *„jakoby drobné hlavičky – to mají být andělé“*. V takovém okamžiku je třeba prosit Boha o spásu duše. Zajímavé jsou také strukturální zvláštnosti nebe zachycené ve folklóru: nejvyšší nebe se skládá ze *„tří klenb tvořených neznámou látkou“* a vzdálenost mezi jednotlivými klenbami je 12 krát větší než vzdálenost mezi zemí a prvními nebesy.

Významný folklorista Volodymyr Hnatjuk předkládá představy o „konci světa“, o místě, kde se země a nebe setkávají a kde, jak někteří tvrdili, ještě nikdy nikdo z živých nebyl, protože tamní lid je tuze silný a krutý. Jiní je uklidňovali a říkali, že *„když ženské na kraji světa perou, tak si opírají valchy o nebe“*, další zas přesvědčovali, že po smrti duše odlétá na konec světa, kde začíná nebe.

V některých případech dávní lidé pohlíželi na svět jako na binární opozici Nebe a Země (nahore-dole, mužský-ženský princip, aktivní-pasivní princip). Nebe a Země byly současně

vnímány jako nebeský pár a rodiče člověka. V mnoha kosmogonických mýtech Nebe povstává z rozeklaného chaosu (u Ukrajinců z kraslice nebo z nádoby) a z posvěceného svazku Nebe a Země (Urana a Gaii) se rodí všecken život Všemíra. Často je jako symbol vesmíru a střed světa označován jako Strom života, případně jako Světová hora, jejíž vrcholek podpírá Nebe a tam žijí bohové. V souladu s tím je Nebe v představách Ukrajinců občas symbolizováno horou, na jejímž vrcholku se mrtví setkávají s Bohem. Jako jakýsi model, krystal Všemíra a současně „harmonizátor prostoru“, vystupuje tradiční slaměný „pavouk“.

Velmi zajímavým prvkem lidového pohledu na svět je námět putování lidí do nebe a také myšlenka, že veškeré pozemské slasti byly přineseny z nebes bohy nebo hrdiny příslušné kultury, počínaje ukradeným tajemstvím ohně a konče znalostmi o obdělávání půdy a o uměleckých řemeslech. Naši předkové pohlíželi na Nebe nejen jako na domov vyšších sil, ale také jako na ráj, místo, kam se lidé navracejí po smrti. V důsledku toho se nebe stávalo důležitým prvkem kultů našich předků.

Slunce bylo považováno za střed světa a zdroj života, symbolizovalo nebeské duchovno a často nabývalo božské podoby či bylo zosobněním jednotlivých bohů. Tento kult lze považovat za celosvětový. V tzv. Ipatjevském letopisu z roku 1114 se píše: „...car Slunce, syn Svarogův, jenž jest Dažbog...“. Podle jiných zdrojů byl za boha Slunce považován Svarog. Znalec sanskrtu Volodymyr Šajan vysledoval ve svých studiích, že nejvyšší Nebe bylo našimi předky původně nazýváno „Svar“ nebo „Svarog“, což bylo posvátným zvukem a slovem. Ukrajinský folklór zachytil mýtický a poetický vztah předků ke Slunci, „Oku Božímu“, jenž je spojováno s přívlastky „svaté“, „spravedlivé“, „jasné“, „krásné“, „překrásné“. Později má Slunce zvláštní postavení v nebeské hierarchii, po boku Nejvyššího. Důkazem toho je koleda, v níž vedle sebe sedí tři přátelé: jasný Měsíčník, světlé Slunéčko a samotný Bůh Nebeský. Je zde také ponaučení Volodymyra Monomacha, který poukazoval na nutnost vzdávat „*ranní chválu Bohu a též vycházejícímu Slunci...*“.

Slunce bylo považováno za jedno z vtělení Boha a právě proto Velkokníže učil: „*Když uvidíte Slunce, chvalte Boha s radostí!*“. Nikoliv náhodou bylo zatmění Slunce chápáno jako krádež nebeského světla spáchaná temnými silami a proto tento jev věštil neštěstí. Je zajímavé, že Ježíš v křesťanské tradici vystupuje jako „Slunce Pravdy“, a kyjevský kníže Volodymyr Svjatoslavovič získal mezi lidem metaforické přízvisko „Krásné Slunéčko“.

V koledách a lidových písních jsou Slunce, Měsíc a hvězdy obdařovány duší, personifikovány, a vystupují jako jedna rodina, v níž je Slunce ženou, Měsíc mužem a hvězdy jejích dětmi. Slunce je v ukrajinské mýticko-poetické tradici zobrazováno v podobě „kněžny“, „krásné panny“, „matky“, „vdovy“, tedy získávalo ženské rysy.... Pavlo Čubynskij zapsal koledu, v níž Slunce vystupuje v podobě bohyně-panny, která se za úsvitu kráší za zlatou zdí neboli za červeno-zlatým nebem. V lidových představách si Slunce „hraje“, „žení se“ a „tančí“. Na počest Slunce jsou východním směrem orientovány oltáře chrámů a vstupní dveře vesnických domů.

V lidových tradicích jsou zachovány i zbytky kultu Slunce, jehož obraz se zde objevuje ve tvarech rituálního pečiva-chleba, dále koláče „kalyta“, svatebních chlebů a koláčů, barvených (především červených) nebo malovaných kraslic zvaných „pysanky“, v rituálních keramických miskách, v dívčích věnečcích se stuhami (duha jako symbol mnohotvárnosti světla) a ženských pokrývkách hlavy, páscích, korálech, v jarních hrách (s točením se „za Sluncem“), v podobě panenky Kupajly, ve vánočních a velikonočních svátcích, ve svátku

„koloděje“ během masopustu, v mnohačetných rituálech kolotoče rodinného života a kalendářového cyklu.

Měsíc, toto „noční Boží oko“, byl našimi předky také hluboce uctíván. Směrem k novému Měsíci byla pronášena zvláštní zařikávací, která měla přinést zdraví, štěstí, harmonii a blahobyt. Díky měsíčním cyklům a magnetismu má Měsíc zcela specifickou úlohu v ukrajinském lidovém léčitelství. Z kultu této oběžnice se zrodila lunární mytologie, která je propojená i se solárními mýty, a to na základě binární opozice – protiklady nahoře a dole, světlo a tma, mužský aktivní tvůrčí princip a ženský pasivní princip (čínské jin a jang) apod. Etnopsycholog Volodymyr Kyjevď ve své monografii poukazuje na to, že pirohy „varenyky“ a mystérium kozy jsou neměnnými součástmi vánočních oslav, oslav narození Měsíce, jehož naši předkové nazývali Dědem (Děduchem).

Významnou roli hrály také hvězdy, ostatně vše, co souviselo s Nebem, bylo posvátné. Často jsou hvězdy zobrazovány jako sestry nebo děti Slunce a také jako duše lidí. Ukrajinci mají bohyni Jitřenku, mladou pannu, jejíž existence souvisí s rosou, nebeskou vláhou. Říká se také: „*Krásná panna do kostela vešla a jako když Jitřenka vzejde, tak zazářila*“.

Zvláštní úloha je v ukrajinském vidění světa přisuzována také „velké rodině“ hvězd, Mléčné dráze. Tyto představy přetrvávají v tradiční kultuře Ukrajinců i v naší době, například při pečení svatebního chleba se stále ještě říká: „*Dobrý chléb uhnětly, doprostřed Měsíc daly a okolo jsou hvězdičky s rajskými ptáčky*“.

Od pradávna byly hrnčířské, tkané, vyšívané, malované, pletené a vyřezávané výrobky, ze dřeva a kamene zdobené v domácnostech Ukrajinců různými ornamenty, přičemž tematikou bylo vidění světa. Ornamenty byly kompozičně uspořádané z nejtypičtějších prvků archetypového druhu jako například z tradičních **teček, klikatých čar, vlnovek, obloučků, rovných a spirálových linek, kruhů, křížů** apod. Ze základních skupin a typů ornamentů (geometrického, rostlinného, zoomorfního a antropomorfního charakteru) badatelé často vyčleňují skupinu symbolů nebeských těles (Slunce, Měsíce, hvězd apod.), které jsou se samozřejmostí proplétány a promíchávány se základními ornamentálními symboly a motivy. Ústředními prvky těchto kompozic jsou obvykle astrální znamení **nebeského ohně, hvězd, Slunce** a **Měsíce**, později transformované do **květin**, zejména do „růže“. K jejich rozšíření nevědomky přispěl francouzský parfumérista Henry (Heinrich) Brocar na konci XIX století. Také Sergij Kolos zdůrazňoval, že pozdější tradiční ornamentální motiv „plnokvěté růže“ má svůj původ nikoliv v květině, ale ve hvězdě nebo v Slunci, čili není symbolem vegetativním, ale solárním.

Protikladem překotných změn moderní doby jsou staré ukrajinské artefakty, na kterých dominovaly dynamické kompozice reprodukcující vířivý pohyb kolem centrálních pilířů – **rozet, kruhů, čtverců, svarg, spirál** atd. Nejstarší známé grafické symboly – **spirála, meandr, klikatá čára, vlnovka, paralelní zásek** a jiné, které se dosud vyskytují v ukrajinské ornamentalistice, jsou podobné všeobecně rozšířeným astronomickým a kalendářním znakům užívaným pro zaznamenávání polohy Slunce, Měsíce a jiných nebeských těles.

Zde je třeba zmínit tripolský ornamentální systém, který zcela zjevně obsahuje kosmogonické symboly. Výzkumy Vadyma Ščerbakovského, Levka Čykalenka a Jurije Lypy dokazují, že **svarga** (svasta, svastika), znak Svarogův, a **nekonečná linka**, která se časem transformovala do **meandru**, jsou nejstaršími prvky ukrajinského ornamentu. Významný historik umění Grigorij Pavluckyj se domnívá, že svarga je „*jedním z nejstarších symbolů majících význam*“.

předpovědi dobra, přání blahobytu a ochrany před neštěstím“ a tento názor dnes potvrzují i mnozí další vědci. Podle profesora Valentyna Danylenka, zabývajícího se výzkumem dávných kultur, pocházejí náboženské a kosmogonické systémy východních oblastí Středozemního moře z doby pozdního paleolitu (totemy, obraz Bohyně Matky) a posléze se na začátku neolitu vyvinuly a transformovaly do kosmogonických systémů vyšší úrovně (představy o kosmickém jelenovi, losovi, býkovi, kozlovi, Velké Bohyni Matce a jiné). Doktor věd, archeolog Mykola Čmychov byl toho názoru, že „*symbolika ornamentů ukazuje na představu kosmického modelu, který vznikl jako odraz ustálené organizace společnosti*“. Nádobu se stejnorodým ornamentem odpovídala „*rovnoprávným vzájemným vztahům v prvobytné společnosti*“, kdežto „*vyčlenění některého prvku z dominantního vzoru znázorňujícího Slunce–nebe– vesmír svědčilo o hlubokém sociálním rozvrstvení společnosti a o rozdělování nádobí na **profánní** (pro běžnou potřebu) a **sakrální** (pro ceremoniální a obřadné účely)*“. Tripolské ornamenty jsou ztělesněním harmonického propojení individuálních uměleckých představ mistra tvůrce s hlubokými světonázorovými koncepcemi indoevropské mytologie. Jejich dominantními prvky (naturalistickými a stylizovanými) jsou **býk** nebo **býčí rohy** (nezřídka s kotoučem Slunce mezi nimi) jakožto solární symbol; **postava ženy** jako obraz Velké Bohyně Matky; symbol Vesmíru ve třech rovinách: země (had), žena Bohyně Matka (plodnost), nebe (býk, Slunce).

U mnoha národů bylo Slunce znázorňováno jako kruh s bodem uprostřed tj. geometrická představa o středu světa s dynamickým aspektem. Protipólem byla země zobrazovaná ve tvaru čtverce. Tak zvané „**sluneční disky**“ – kříže v kruhu – souvisejí se symboly Slunce ale i ohně. Solární znaky nacházíme často ve velmi výrazné podobě na košilích, ručnicích, kobercích, ozdobách, amuletech, vyřezávaných skříních, trámech a okenicích, na policích-božnicích, kam byly stavěny svaté obrázky, na ikonách a křížích, kraslicích, miskách, na malovaných pecích a zdech domů a zdobených oděvech, na náhrobních deskách apod.

Důležitým prvkem ukrajinských ornamentů, který se dochoval až do současnosti, je **kříž**. Je nejen symbolem plodnosti, aktivního mužského principu, ale také znakem nebeské ochrany. Různé druhy křížů, které jsou nejstaršími astrálními a kosmickými symboly, můžeme vidět už na památkách bugo-dněsterské kultury z protoneolitického období. V tomto kontextu je třeba vzít v úvahu, že vertikální čára je spojována s mužským principem, otcem, a následně s Nebem. Horizontální čára už od pradávna v mnoha kulturách symbolizovala ženský princip, matku, čili Zemi. Překřížení dvou čar tvoří kříž, jakožto propletenec dvou prvotních vesmírných principů, a představuje tak nejjednodušší model světa, střed, v němž se setkávají Nebe a Země. Konotace kříže je velmi rozsáhlá, počínaje označením života, štěstí, energie, až po křesťanský symbol kosmického Krista prezentovaného Ježíšem. Je zřejmé, že v mnoha dávných kulturách byl tento znak spojován s kultem Slunce, a proto až do 4. století n. l. jej první křesťané považovali za pohanský symbol. Dalším vývojem grafického zobrazení čtyřramenného kříže byly „*hvězdy*“, se šesti nebo osmi rameny (paprsky), které znázorňovaly astrální tělesa na nebi, vítězství světla nad temnotou a vyskytovaly se jako ochranné talismany v běžném životě našich předků. Základní prvky ornamentu, jako jsou „*hvězdy, kruhy (sluníčka), oči*“, se vyskytují na neolitické keramice Přední Asie a později na řecké terakotě, a podle názoru archeologa Vadyma Ščerbakyvského „*měly v dávných dobách svůj magický a apotropaický význam, měly odhánět nečisté síly, uřknutí, zlé pohledy... Byly všeobecně užívány buď jako symboly božstev (Slunce, bohyně Venuše, nebo jako magické apotropaické znaky*“. Právě tyto funkce – doznívající kult Slunce a ochranné symboly – jsou typické pro stylizovaná zobrazení v dílech ukrajinského lidového umění naší doby.

Jak je tedy zřejmé, odhalení autentického významu ornamentů je ve většině případů možné právě díky mytologickým pramenům, díky rekonstrukci náboženských představ té doby a objevení základních prvků archaických kultů a obřadů. Jak říká novosibirský mytolog Valerij Jevsjukov: základním směrem, jímž se má ubírat výzkum v oblasti „čtení“ dávných znakových systémů, je kosmogonie a kosmologie našich předků, přičemž se má zachovávat prapůvodního postavení těchto věd v starodávné představě o světě. Běloruská badatelka Irina Mjačiková ve své vědecké monografii přesvědčivě dokazuje, že předkřesťanské tradice a magické symboly byly ve svém plném významu nejdéle zachovávány v tradičních lidových ornamentech mnoha indoevropských národů, zejména Slovanů a Baltů (do 9. st.). V průběhu historického vývoje byly tvary symbolů předávány z generace na generaci, v podstatě nezměněné podobě, avšak jejich sakrální význam se zjednodušoval. A tak se lze analýzou tradičních lidových symbolů dopracovat spíše k poznání historie národní lidové kultury než ke zjištění původní sémantiky neolitických symbolů. I tak jsou v tomto kontextu mýtické a poetické představy, znalosti a vidění našich předků potvrzovány dnes vědeckými kosmogonickými hypotézami a koncepcemi dalším důkazem etnicko-historické příslušnosti, kulturní svébytnosti a originality duchovního světa Ukrajinců.

Autorem článku je Igor V. Pošyvajlo CSc., etnolog, zasloužilý kulturní pracovník Ukrajiny, zástupce ředitele pro vědu UCNK, Muzeum Ivana Gončara, předseda Kyjevské pobočky Národního sdružení mistrů lidové umělecké tvorby Ukrajiny.

Vyšlo v lednu 2012 jako tištěná příloha časopisu Slavonie. Z ukrajinského originálu Символізм неба (www.trypillia.com) přeložil Hlutwig.